

5. Грицак Я. Нариси з історії України: формування української модерної нації / Я. Грицак [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://history.franko.lviv.ua/PDF%20Final/Grycak.pdf>
6. Барт Р. Мифсегодня // Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – М., 1994. – С.72-130.
7. Универсальный украинский справочник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ukrinfo.com.ua
8. Гриценко О. Міфи // Нариси української популярної культури / За ред. О.Гриценка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.culturalstudies.in.ua/knigi_11_17.php.
9. Гордасевич Г. Степан Бандера: людина і міф [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lib.oun-upa.org.ua/bandera/>

УДК 94:930.85(304.2)(304.9) «1948/1953»

«ВОРОГ» У СЕРЕДОВИЩІ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ (ВІДОБРАЖЕННЯ «ЖДАНОВЩИНИ» І «ЛИСЕНКІВЩИНИ» В САТИРИЧНОМУ ЖУРНАЛІ «КРОКОДИЛ» 1948-1953 РР.)

А.В. Яковлев, Л.Б. Лихачова

Резюме. У статті відображається процес формування образу внутрішнього «ворога» у сміховій культурі СРСР у післявоєнний час. За допомоги матеріалів сатиричного журналу «Крокодил» висвітлюється напрям радянської пропаганди проти окремих верств інтелігенції періоду «ждановщини» і «лисенківщини».

Ключові слова: образ «ворога», інтелігенція, «ждановщина», «лисенківщина», карикатура.

Проблема психологічного аспекту політичного життя в СРСР – найменш розроблене в радянській історичній науці питання. Вивчення суспільної свідомості і суспільної психології підмінялось освітленням «класової» ідеології і коло дослідницького інтересу замикалося на пропагандистській діяльності більшовицької партії. У історіографії післявоєнного періоду досі переважають дослідження, що стосуються військово-політичних та економічних аспектів, а проблеми світогляду та пропаганди залишають широке поле для вивчення. Тільки з кінця 80-х років ХХ століття і після розпаду СРСР відбулася зміна в оцінках системи пропаганди і її впливу на свідомість, були виділені проблемні та дискусійні моменти. Оскільки проблема формування та функціонування образу «ворога» носила міждисциплінарний характер, перші дослідження належать вченим, що працювали в міждисциплінарних областях історії, психології та філософії: А.Я. Гуревич, Б.Ф. Поршнев та інші [1]. А. В. Фатєєв у своїй монографії [2] не тільки розглянув особливості образу «ворога» після війни, а також приділив увагу таким теоретичним питанням, як поняття образ «ворога», механізм його створення та дав класифікацію ворогів.

Мета статті – відображення образу «ворога» в середовищі інтелігенції у період з 1945 по 1953 роки. У якості головного джерела використано журнал «Крокодил» – найбільш масштабне сатиричне видання Радянської держави.

У роки війни досить суворий контроль партії над творчістю представників інтелігенції був замінений на більш м'який. Однак, надії на те, що таке становище в інтелектуальному середовищі буде існувати і після закінчення війни, не знайшли підтвердження. У середині 1946 року починається тривала кампанія проти творчої інтелігенції, у діяльності якої вбачалися «вплив Заходу», «західне занепадництво», «дрібнобуржуазний індивідуалізм», «мистецтво для мистецтва» [3]. За прізвиськом людини, що проводила у життя цю кампанію, Андрія Жданова, явище отримало назву «ждановщини».

У серпні 1946 року керівництво країни піддало критиці журнали «Зірка» і «Ленінград» (останній навіть був закритий), які нібито поширювали чужу ідеологію партії через публікацію творів Анни Ахматової та Михайла Зощенка. Під удар потрапили також режисери відомих фільмів: Сергій Ейзенштейн («Іван Грозний»),

Всеволод Пудовкін («Адмірал Нахімов»); композитори: Сергій Прокоф'єв («Шоста симфонія»), Арам Хачатурян («Поема»), Ваню Мураделі («Велика дружба»). У всіх цих творах партія вбачала або помилкові образи героїв, або використання формалістичних і антинародних напрямків. Саме ось це «низькопоклонство перед Заходом» і приписувалося практично всім представникам інтелігенції, що не могло не зображуватися на сторінках «Крокодила».

Гоніння на науку, особливо на біологію та її розділи – генетику, цитологію, фізіологію, біохімію – продовжували здійснюватися в період «лисенківщини» (який розпочався в середині 30-х рр.). Ідеолог цієї кампанії – академік Трохим Лисенко – розробив свою «правильну» біологію, яка відкидала три основні положення сучасної науки: закони спадковості, які були сформульовані ще в 1865 році Грегором Менделем; концепцію Августа Вейсмана про відсутність спадкування властивостей, які набуваються протягом індивідуального життя; хромосомну теорію спадковості Томаса Морган. Таким чином і з'явилася образлива фраза «менделізм-вейсманізм-морганізм» [4]. У 1948 році протистояння між «менделістами-вейсманістами» і прихильниками «справжньої», «мічурінської» науки, досягло найвищого прояву. Після підтримки поглядів Т. Лисенка особисто Й. Сталіним всі дослідження в сфері генетики були заборонені. Неугідні ж піддавалися репресіям – їх звільняли з роботи, прирікали на побутові нестатки. Що ж стало причиною для розвитку «лисенківщини»? Відповідь потрібно шукати в офіційній ідеології, а також політиці держави по відношенню до сільського господарства. Псевдовчення Т. Лисенка в яскравих фарбах описувало успіхи в розвитку колгоспів і радгоспів, що, звичайно ж, не могло не підтримуватися партією і особисто Й. Сталіним [5].

Критиці «Крокодила» піддалися і представники письменницького середовища. Хоча серед літераторів, критиків, працівників редакцій було багато профанів, які не володіли навіть мінімальними знаннями в своїй області, звинувачувати в цьому всіх огульно не можна.

Але сторінки журналу «Крокодил» були заповнені карикатурами і памфлетами, що висміювали всілякі огріхи і недоліки певних осіб. Виходить, що у радянських громадян складалося враження про все письменницьке середовище як про недалеких і неписьменних людей. Ким можна було назвати людину, яка за обов'язком служби стежить за художньою літературою, а роман «Як гартувалася сталь» відносить до технічної прози, до якої у нього «руки не доходять». На малюнку ми бачимо двох солідних, ставних критиків в роках, у відмінно пошитих костюмах, які неспішно ведуть бесіду, закинувши ногу за ногу, покурюючи сигарети [6].

Якщо ж такий обмежений і недалекий «писака» і видавав повість, то, не маючи фантазії і натхнення на наступні твори, намагався вичавити з попередньої своєї праці якомога більше вигоди, переробивши повість у п'єсу, кіносценарій, лібрето для балету. Краватка-метелик, оксамитовий жилет, трубка, шкіряний портфель показують нам типового письменника-інтелігента [7]. «Крокодил» змальовує таку ситуацію: якщо такий «трудолюбивий ентузіаст» потрапляє в редакторське крісло, то намагається заповнити сторінки видання тільки своїми нотатками і статтями. За думкою редакції «Крокодила», авторський актив не притягувався до цієї роботи, і з-під пера однієї людини як під копірку виходили передовиці, статті про підготовку транспорту до зими, партійного життя колективу, створювалися рецензії про театральні постанови. Про якість можна судити за кількістю. Звісно, у такого працівника дійсно не було часу на якісне виконання чого-небудь. Цілісні дні він сидів за столом біля настільної лампи, як графоман, видаючи одну статтю за іншою [8].

Деякі письменники вважали, що використовуючи у своїх творах давно віджилі слова, вони наближають свою творчість до життя простого народу. Ось і з'являлися в романах і повістях «версти», «отселева», «бабоньки», «чавунка». Воістину, «далекі вони від народу»: особистий автомобіль, пижикова шапка, зимові бурки [9]. Такі твори

зустрічалися з непорозумінням з боку широких мас. Так само городяни не сприймали зображення старовинних будівель, особняків, які «художники-естети» намагалися відобразити як згадку про минуле. Жителям нових, «багатоповерхових» міст здавалося, що зараз потрібно зображати нові будівлі: школи, лікарні, магазини, які показують реалії життя радянських людей [10].

Критикує «Крокодил» і такі явища як віддаленість «інтелігенції» від народу, плагіат, бездумні посилання на якісь авторитети. Одне із завдань інтелігенції – нести в маси «правильну» інформацію і знання. Однак з лекціями до людей виходили фахівці, які не мали своєї думки і власних поглядів з будь-якого питання. У своїх виступах вони постійно посилалися на «Добролюбова, Пісарєва, Белінського». Свого ж тут не було ні слова [11]. Дивлячись на лектора, його можна було прийняти за «пристойну людину» – краватка, костюм, постава. Але коли він починав говорити, образ рушився. Ставало ясно – «говорить він, бог знає що», абсолютно не володіючи спеціальними знаннями і допускаючи грубі помилки у викладі різних тем [12].

Журнал піддавав критиці не тільки письменників, але й композиторів. Висміюється ганебне явище плагіату. З декількох сюїт, симфоній і п'єс видатних російських композиторів виходила одна робота «Плагіатова». І якби публіка викликала автора на біс, за непоказною фігурою злодія встали б на весь свій зріст відомі музиканти: Мусоргський, Чайковський, Римський-Корсаков, Бородин, Скрябін. Їх постаті були в два рази вище горе-композитора, що говорило про могутність, велич і таланти класиків у порівнянні із сучасними «Крокодилу» горе-авторами [13]. Цікавий випадок, коли просто переводили твір з однієї мови на іншу і в результаті цього процесу привласнювали собі авторство. Найжахливіше ж було в цій історії те, що про першого справжнього автора з часом забувалося, тоді як прізвище плагіатора майоріло на обкладинках видання Музгіза [14]. Але не завжди «творчість» таких авторів піддавалася справедливій критиці фахівців. У цьому середовищі всі відмінно знали один одного і могли давати брехливі рецензії, писати хвалебні відгуки [15].

Вивчаючи зміст головного джерела дослідження, зазначимо, що всього лише один раз зустрічається критика творчості реально існуючої людини – композитора Арама Хачатуряна, у зв'язку з написанням його «Симфонії-поєми». Ставлення до твору було викладено у невеликому вірші:

«Слушал я Хачатуряна
(Бог за что-то наказал) –
Сто четыре барабана
Враз обрушились на зал!
Композитор он вполне...
Только громко пишет.
Право, даже на войне
Было много тише» [16].

Таким чином, знову показувалися розбіжності між народом і інтелігенцією, яка не розуміє того, що потрібно для простих радянських громадян, а значить, стає для них чужою. Щоб показати цей розрив, карикатуристи приписували представникам інтелігенції захоплення перед усім західним. Сатирики малювали нам образ «ворога»-зрадника, який нібито використовував східні мотиви у своїй творчості, щоб відійти від радянського, але щоб при цьому їх «...ніхто не стане звинувачувати в низькопоклонстві перед Заходом» [17]. Інші ж у відкритку схилялися перед технічними досягненнями іноземних інженерів і конструкторів, із зневагою і недовірою ставлячись до всього, що вироблялося в СРСР. І були шоковані і збентежені тим, що і радянська промисловість виробляла високоякісне обладнання, яке визнавалося у всьому світі [18].

Про відрив від народу говорили і в адресу наукової інтелігенції. У той час як

простий трудящий клас «своєю ударною працею наближає настання комунізму» (б'є рекорди, подвоює норми, випускаючи і виконуючи потрібні для держави і народу обладнання та механізми), інженери-теоретики та наукові співробітники НДІ протирають штани, складаючи список пропозицій, звіти і доповіді. Знову на сторінках з'являються порівняльні карикатури: робітничий клас – сильні, м'язисті, цілеспрямовані; представники наукового середовища – рихлі, гладкі, лисуваті з нудьгуючими обличчями [19].

Партійними керівниками тієї пори визнавалися тільки такі результати наукової праці, які можна було використовувати в повсякденному житті: нова порода худоби, збільшення надродів, отримання рекордних врожаїв. Теоретичні дослідження, які давали основу для розвитку нових галузей науки, вважалися ворожими, зайвими, і позиціонувалися, як ті, що прийшли з ворожого табору – Заходу. Вчені-вейсманісти зображувалися в «Крокодилі» маленькими, злісними гномами, що знущаються над комахами. Під рукою на столі – мікроскоп, роботи Г. Менделя. На думку карикатуристів, вивчення спадкових зв'язків має виглядати смішно, тому на стінах кабінетів вішалися таблиці та схеми наступного змісту: «Крива настрою дощового хробака в період посухи», «Травлення блохи і спадковість», «Вплив місячного світла на живий організм мухи», тим самим показуючи радянським читачам абсурдність і дурість досліджень, що ведуться генетиками [20]. В інших же карикатурах вчені, які займаються біологічними дослідженнями, представлялися людьми, що вирощують лише «паперові дерева» з результатів своїх досліджень «з генетики, схоластики, метафізики», у той час як за вікном гнулися гілки в саду під вагою різних плодів «мічурінського саду». Виглядали такі вчені і самі як штучні істоти – сухі, виснажені, тим самим уособлюючи безжиттєвість своїх теорій [21]. Так само можна було зустріти в роботах карикатуристів представників вейсманізму, менделізму і морганізму, які намагаються на потужному здоровому і плодоносному дереві зробити «щеплення» сухими гілками своїх наукових теорій. На таких гілках-щепленнях обсіпалося листя, павуки тікали, залишивши на вітах тільки павутиння. Звичайно ж, такі сучки прижитися на дереві не могли, так як були чужими і не потрібними. А вчені-гноми бігали під деревом, намагаючись через товсті скельця своїх окулярів і луп розгледіти причини невдач [22]. Карикатуристи не розуміли важливих моментів, що досліджувалися генетиками, тому і їхні досягнення не вважали за реально наукові. Хоча важко сказати, скільки в цих карикатурах авторського замислу, скільки державного замовлення для виправдання «лисенківщини».

Образ нерадивого вченого змальовувався карикатуристами в усіх можливих категоріях життя: навіть у повсякденному житті невдачі переслідували вчених-теоретиків. Впавши на ковзанці, на думку сатириків, менделіст-морганіст міг сказати собі: «Що стосується питання про стійкість на ковзанах, то, здається, у мене вийшло те ж саме, що і з питанням про стійку спадковість». А результатом падіння стали вибиті зуби і розбитий ніс, що очікувало, на думку сатириків, таких вчених і в дослідженнях – поразки і невдачі [23].

Таким чином, уваги сатириків не оминули такі явища в житті радянського суспільства як «ждановщина» та «лисенківщина», які піддали нищівній критиці цілий шар культурної і наукової інтелігенції. Представники останньої на сторінках сатиричних видань показувалися маленькими, нікчемними чоловічками, які самі заплутуються у своїх справах і є повною протилежністю трудовому суспільству, яке впевнено слідує заповітам партії. На жаль, карикатуристи використовували свій талант на нищівну критику досягнень передового наукового поступу та його діячів. Також дуже важко сказати, скільки у карикатурах і сатиричних творах власне авторського добутку, скільки замовлення тоталітарної влади. Завдяки цьому у радянських громадян складалося враження того, що практично вся інтелігенція живе за своїми законами і абсолютно відірвана від цієї повсякденності.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Гуревич А. Я. Некоторые аспекты изучения социальной истории / А. Я. Гуревич // Вопросы истории. 1964. – № 10. – С. 54-59; Поршнев Б. Ф. Социальная психология и история / Б. Ф. Поршнев. - М., 1966. – 288 с.
2. Фатеев А. В. Образ врага в советской пропаганде. 1945-1954 гг. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://psyfactor.org/lib/fateev2.htm>.
3. Верт Н. История Советского государства. 1990-1991 / Н. Верт; пер. с фр. – М.: «Весь мир», 2003. – С. 342.
4. Александров В. Трудные годы советской биологии: Записки современника / В. Александров. – СПб.: Наука, 1992. – С. 11.
5. Боффа Дж. История Советского Союза. Т. 2. От Отечественной войны до положения второй мировой державы. Сталин и Хрущев. 1941-1964 гг. / Дж. Боффа; пер. с итал. – М.: Международные отношения, 1994. – С. 334.
6. Каневский А. Знаток / А. Каневский // Крокодил. – 20.01.1949. – № 2. – С.15.
7. Ганф Ю. Силач и «силачи» / Ю. Ганф // Крокодил. – 30.05.1948. – № 15. – С.12.
8. Вальк Г. История без конца / Г. Вальк // Крокодил. – 20.09.1949. – № 26. – С.16.
9. Семенов И. Писатель и читатель / И. Семенов // Крокодил. – 28.02.1951. – № 6. – С. 3.
10. Елисеев К. Экспонаты / К. Елисеев // Крокодил. – 28.02.1949. – № 6. – С.5.
11. Ганф Ю. В цитатах, как в заплатках / Ю. Ганф // Крокодил. – 20.04.1948. – № 11. – С. 5.
12. Черемных М. Один из немногих / М. Черемных // Крокодил. – 10.07.1951. – № 19. – С.4.
13. Семенов И. Необыкновенное происшествие / И. Семенов // Крокодил. – 30.09.1950. – № 27. – С.14.
14. Музыкальная история // Крокодил. – 10.04.1949. – № 10. – С. 5.
15. Каневский А. Загадочные картинки / А. Каневский // Крокодил. – 30.04.1948. – № 12. – С.10.
16. Сашин Я. На А.Хачатуряна / Я. Сашин // Крокодил. – 29.02.1948. – № 6. – С.7.
17. Арутюнянц А. Перестройка на ходу / А. Арутюнянц // Крокодил. – 20.02.1949. – № 5. – С. 5.
18. Елисеев К. Для великих строек / К. Елисеев // Крокодил. – 20.01.1952. – № 2. – С. 5.
19. Елисеев К. ... И преклонился / К. Елисеев // Крокодил. – 10.06.1949. – № 16. – С.1.
20. Семенов И. Мушинная возня / И. Семенов // Крокодил. – 30.07.1948. – № 21. – С.5.
21. Ганф Ю. Кабинетная флора / Ю. Ганф // Крокодил. – 30.08.1948. – № 24. – С.1.
22. Черемных М. Незадачливые экспериментаторы / М. Черемных // Крокодил. – 20.09.1948. – № 26. – С.16.
23. Каневский А. Менделист-морганист на катке / А. Каневский // Крокодил. – 10.12.1948. – № 34. – С.9.